

A SZAVAK JELENTÉSVÁLTOZÁSÁNAK
TÍPUSAI KÜLÖNBÖZŐ NYELVTÖRTÉNETI
KOROK SZÖVEGEIBEN

EMELT SZINTŰ
ÉRETTSÉGIRE ELŐKÉSZÍTŐ
ELŐADÁS (2019. 03. 05.)

TAKÁCS JUDIT
EKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

**Milyen fogalmak hangozzanak el az
érettségi tétel bemutatása során?**

nyelvi változás

jelentésváltozás

} definíciója

bemutatott korszakok és források

I. A jelentésváltozás okai

II. ~ típusai (3 szempont alapján)

SZAKIRODALOM

1. Bárczi Géza-Benkő Loránd-Berrár Jolán 1967: **A magyar nyelv története.** Tankönyvkiadó.
2. Kiss Jenő-Pusztai Ferenc 2018: **A magyar nyelvtörténet kézikönyve.** Tinta Könyvkiadó.
3. É. Kiss Katalin-Gerstner Károly-Hegedűs Attila 2013. **Kis magyar nyelvtörténet.**
4. **Szövegértés - szövegalkotás.** (A nyelvi változás és a nyelvváltozatok). Kísérleti nyelvtankönyv. 10. évfolyam. Fejlesztő: Kertész Zsuzsa. Sulinova Kht. 2007.

FORRÁSOK

ómagyar kor (896-1526) Halotti beszéd és könyörgés (HB, 1192-1195)

Ómagyar Mária-siralom (ÓMS, 1300 k.)

kódexek (Jókai-kódex-1372, Bécsi Kódex-1450,

Müncheni Kódex-1466, Debreceni Kódex-1519)

középmagyar kor (1526-1772)

Heltai Gáspár fabulái (1566 k.)

újmagyar kor (1772-1920)

újabb magyar kor (1920-)

A HÁTTÉR

I. A nyelvi változások kizárólagos színhelye a nyelvhasználat.

A nyelvhasználat kettős beágyazottságú és meghatározottságú: egy **nyelvbe** és a beszélő révén egy **társadalmi-kommunikációs környezetbe**, helyzetbe ágyazódik.

II. A nyelvi változás a társadalom szükségletei szerinti állandó nyelvi alkalmazkodás.

Számos alkalmi újdonság, nyelvi változat, **nyelvhasználati ingadozás** a beszédben, de ezek közül csak keveset tekintünk nyelvi változásnak.

lat. *schola* > m. *iskola*

HB *vogmuc* > *vagyunk*

HB. *isa*

nője 1. vk. felesége, 2. vk. szeretője

bunda 1. ruhadarab, 2. (sportban) csalás

III. Minden nyelv folyamatosan változik, mert a nyelveket éltető **emberi közösségek** és az emberek maguk is **folyamatosan változnak**.

A **zajló nyelvi változásokat** azonban nem könnyű észre venni:

észrevehető, várható, olvasható Pl. ?

Bár eltérő mértékben, de **a nyelv minden szintje változik**:

hangrendszer

alaktani rendszer (*Eger > egri, újabban egeri, *Egret*)

mondattan (PFU, ősm. SOV → SOV + SVO)

szövegtani elemek kapcsolódásának törvényszerűségei

jelentésváltozások

JELENTÉSVÁLTOZÁS

Egy nyelvi jelet akkor tudunk használni, ha a **(hang)alak**, a **jelentés** és a **valóságelem** hármasságának mindegyikét ismerjük.

Jelentés = denotatív + konnotatív + affektív + reflektáló + kollokatív jelentés

Ha ebben a viszonyban bármiféle eltolódás következik be → **változik a jelentés.**

JELENTÉSVÁLTOZÁS - JELENTÉSVÁLTÁS

ágy 'fekvőhelynek kiterített bőr, széna' (TESz.)

franciaágy, baldachinos ágy, tábori ágy, hordágy

„szilvaágyon érlelt pálinka”

HB **isa, heon**

hölgy, húgy

(nyj. *hugyozó szemű* 'csillogó szemű')

pete

Milyen fogalmak hangzanak el az érettségi tétel bemutatása során?

nyelvi változás

jelentésváltozás

} definíciója

bemutatott korszakok és források

I. A jelentésváltozás okai

II. ~ típusai (3 szempont alapján)

A JELENTÉSVÁLTOZÁS OKAI

A jelentés megváltozásának indítékai két irányból jöhetnek: **a nyelvi tényezőkből (belső)** és **a társadalmi-kulturális tényezőkből (külső)**.

Műveltségbeli változás, fordulat áll a jelentésváltozás mögött:

bolt 'boltozat' > 'üzlet'

koporsó 'láda' > 'holttest eltemetésére készült láda'

cucc 'dolog' > 'kábitószer'

egér 'rágcsálófajta' > 'számítógépes periféria'

Belső ok:

- **ildomos** eredetileg 'gyors, ügyes'

Bécsi K.: 'eszes, okos'

MünchK.: „*Legetek ildomosoc, mikent kegoč*”

az *illik* szócsaládja hatására alakult ki 'illelmes, illendő' jelentése

- **fekete kávé** > *fekete*, **aszúbor** > *aszú*, **farkas állat** > *farkas* (tapadás)

- a szó vándorlása egyik szociális csoportból a másikba: **fa**, **kampó**, **karó**, **zsiráf**

Milyen fogalmak hangzanak el az érettségi tétel bemutatása során?

nyelvi változás

jelentésváltozás

} definíciója

bemutatott korszakok és források

I. A jelentésváltozás okai

II. ~ típusai (3 szempont alapján)

A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK TÍPUSAI

A jelentésváltozási folyamat tartalma szerint

Alak és jelentés összefüggése alapján

A szóhangulat változása alapján

I. A JELENTÉSVÁLTOZÁSI FOLYAMAT TARTALMA SZERINT

A **jelentésterjedelem** azoknak a valóságelemeknek az összessége, melyekre a jelet vonatkoztatjuk,

a **jelentéstartalom** pedig az az egy vagy több ismertetőjegy, amely alapján egy osztályba sorolunk bizonyos valóságelemeket.

A jelentésterjedelem és a jelentéstartalom változása szerint:

- jelentésbővülés
- jelentésszűkülés
- jelentésmegoszlás
- jelentéselkülönülés (szóhasadással)

JELENTÉSBŐVÜLÉS

A jelentésterjedelem megnő, azaz a szó a dolgoknak, cselekvéseknek stb. szélesebb osztályára kezd vonatkozni.

A jelentésváltozások leggyakoribb típusa: ***park, süt, fej/fő, nyelv***

Alaki vagy funkcióbeli hasonlóságon alapuló, metaforikus

Kapcsolaton vagy érintkezésen alapuló (tér és időbeli, rész-egész viszonyra utaló, ok-okozati), azaz metonimikus változás

JókK. **egyház** 'templom', ma 'egy vallás híveinek szervezete'

Az **asszony** alán jövevénytörő eredeti jelentése 'úrnő, fejedelemasszony' volt,
óm. „*vimagguc szent **ahszin** maria!*” (HB)

középkorban már gyakran használták apácákra is: *szent Margit asszony, szerzetes asszony, apáca asszonyok*. Mai jelentése (általában) 'férjes nő'.

A szó stílusértéke is megváltozott!

JELENTÉSSZŰKÜLÉS

A szó jelentésterjedelme kisebb lesz, azaz a szó az előzőleg jelölt egyedek szűkebb körére vonatkozik, a **jelentéstartalom specializálódik**.

HB. **ház** 'lakóhely', ma 'épület, lakóház'

Az **állat** az *áll* 'fennáll, létezik' ige származéka, eredetileg mindenfajta létezőt, élő és élettelen egyaránt jelentett:

„Isten nađ tizta állat” (Debreceni kódex-1519)

Heltai Gáspár: Száz fabula (1566 k.)

Ártalmasb állat nincsen hipokritánál és hízelködénél. (13. fabula)

Jó álat a só

És a szép asszonyi állatok mint veszik csókolásodat? (29. fabula)

asszonyállat 'Régiesen asszonyember, asszonyszemély, néember' (CzF.)

1. az élőlények azon fő típusa (az ember kivételével), amely szerves anyaggal táplálkozik, mozgás- és érzékszervekkel s ált. idegrendszerrel is rendelkezik, ill. e típusba tartozó élőlény

3. (rég) (Isten teremtette) létező (Nsz.)

„A légy előltalálá a hangyát, és pirongatni kezdé azt, és magát hányván, mondá: „Micsoda apró rút **marha** vagy te?” (29. fabula)

„mint a szebeni szűcs mondja volt, midőn a szép török lovat dícsirik volt előtte: Bizony szép és kellemes **marha** volna, ha ködment tudna csinálni; de nem tud: mire való ez okáért?” (1. fabula)

marha 'jószág, lény', 'vagyontárgy'

JELENTÉSMEGOSZLÁS

Többé-kevésbé azonos jelentésű, de eltérő hangalakú szók között valamilyen jelentésbeli, többnyire csak árnyalatnyi különbség lép fel.

A *hír* főnévből alakult **híres** és **hírhedt** mellékneveknek régen azonos volt a jelentése: egy sokak által ismert művészt és egy rablót egyaránt nevezhettek híresnek és hírhedtnek is

Vörösmarty: Liszt Ferenchez: „Hírhedett zenésze a világnak, Bárhová mész is, mégis hú rokon”.

Ma: **híres** 'jóhírű', **hírhedt** 'rosszhírű'

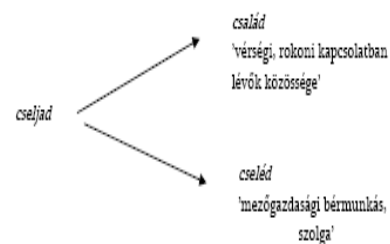
JELENTÉSELKÜLÖNÜLÉS

Jelentéselkülönülés (szóhasadás) esetén egy szóból alakul kettő, az eredeti egy szó úgy „hasad” kettőre, hogy az eredeti jelentéstartalom és -terjedelem is megoszlik.

A szlávból átvett **cseľjad** a 'ház népé'-t jelentette, beleértve a vérségi, rokoni kötelékben lévőkön kívüli szolganépet is. A szóból a hangrend törvénye szerinti alaki változással két szó alakult.

A jelenség diakronikus megközelítése
nehézségeket vethet fel:

trágya – drazsé; kártya – hártya

II. ALAK ÉS JELENTÉS ÖSSZEFÜGGÉSE ALAPJÁN

1. Megmarad az alak és a jelentés is.
2. Megmarad az alak és változik a jelentés.
3. Változik az alak, de a jelentés ugyanaz marad.
4. Változik az alak is, a jelentés is.

1. Megmarad az alak és a jelentés is.

Elméletileg felállítható csoport, de nehéz példát találni rá – tekintve a nyelv folytonos változását.

A szakszavak és összetett szavak (HB. **birsagnop**) lehetnek példák erre, de a jelentés átalakulása ezekben is érvényesül (*kézirat* 1. 'kézzel írott szöveg (szemben a nyomtatott szöveggel)', 2. 'bármilyen technikával létrehozott szöveg, amely alapján a nyomtatás történik')

2. Megmarad az alak, változik a jelentés.

A poliszémia területe: egy alapjelentés ágazik el, az egyes további jelentések összefüggnek egymással, az új jelentések az alapjelentést szűkítik vagy bővítik (pl. **papír** 1. 1595 'növényi rostokból gyárilag készült vékony lemez, lap: íráshoz, csomagoláshoz', 2. 1843 'irat, íromány', 3. 1844: 'értékpapír', ma: hivatalos dokumentum)

HB **ház**

cucc 'dolog' > 'kábitószer'

egér 'rágcsálófajta' > 'számítógépes periféria'

3. Változik az alak, de a jelentés ugyanaz marad.

fel > fel ~ föl

Szóösszerántás: *kegyelmed > kend, tekintetes > téns, paradicsom > pari, meglepetés > meglepi* a denotatív jelentés szempontjából jelentésváltozás nélküliek.

4. Változik az alak is, a jelentés is.

Szóhasadás: a **vacok** 'rongyos ruha' (1618) jelentéséből könnyen kialakulhatott a **vacak** 'értéktelen holmi, limlom' (1829) jelentése, majd a szó melléknévi használata.

vásárnap 'a vásártartás napja' > **vasárnap** 'a szombat és a hétfő közötti nap'

III. A SZÓHANGULAT VÁLTOZÁSA ALAPJÁN

1. A szóhangulat rosszabbodása: **némber** 'nő' (tk. nő + ember)

MünchK. „*monda ő annanac: Nember, yme te fiad*”

1840: 'megvetett nőszemély'

ma: olyan nő, aki kivetkőzött női mivoltából (ÉrtSz.)

Uimagguc szent peter urot (HB)

2. A szóhangulat javulása: **kacér** 'buja' → ma 'kihívó'

pajkos 'túlságosan kicsapongó, illetlen', → ma 'önfeledten vidám,
csintalan'

ÖSSZEGZÉS

A jelentésváltozás és a szókincs folyamatos változása (az ún. lexikai változás) egymástól alig választhatók el. Előfordul, hogy két szó közül az egyik azért kopik ki a nyelvből, mert jelentését átveszi a másik.

kalapács a **verő** helyett, **sógor** a **rér** helyett

Új fogalmakra, új jelentésekre gyakran új szavakat hozunk létre vagy kölcsönzünk más nyelvekből:

egyházi terminológia a kereszténység felvételekor

lőtartás és mezőgazdaság szókincse

informatika terminusai

ÖSSZEGZÉS

A nyelvi változás a társadalom szükségletei szerinti állandó nyelvi alkalmazkodás → a jelentésváltozás is

bűcs* ~ *bülcs 'varázsló, sámán' → ***bölcs*** 'okos személy, tudós'
vásárol* – *sopingol